

IDEOFOONIDEST MEIL JA MUJAL

Onomatopoeetika on valdkond, millega tegelemist keeleteadlased on harilikult vööristanud. Selle tulemusena leiame enamikust eri keelte käsitlustest lühikese päätükikese „interjektsioonidest”, kus loetletakse mõningaid emotsionaalseid häälitusi, nagu *oi, ai, ohoo*, häältehelide matkimisi, nagu *kilks, põmm, vidiit, auh*, ja teistele loomadele mõeldud käsklusi, nagu *ptruu, kõtt, fuu* (vrd nt EKG I: 41). Viimastel aegadel on olukord siiski muutumas, osalt kindlasti tänu sellele, et lingvistidele pole etaloniks enam Lääne-Euroopa keeled, B. L. Whorfi *Standard Average European* (SAE), kus onomatopoeetikat on tõesti kasinalt. Soome-ugri, draviidi, jaapani ja paljudes Aasia ning Aafrika keeltes on aga kõlamaalingul väga oluline roll. Nende keelte eripära on seegi, et siin ei ole mõistlik rääkida onomatopoeetikast, sõnadest, mis matkivad helisid-hääli, vaid tegemist on palju laiema nähtusega, sõnadega, mis „kirjeldavad” paljut muud päälle helide. Korea keeles on sõna, mis kirjeldab suitsu tõusmist, tamili keeles on selline sõna pimeduse jaoks, jaapani keeles näiteks sileduse ja kareduse jaoks, mis on ajendanud ka Eestis töötanud disainerit Masayo Avet pöörama rohkem tähelepanu esemete taktiilsetele, kombatavatele omadustele.¹

Siin on keeleteadlastel olnud probleem terminitega. Selliseid enamat kui helisid kirjeldavaid sõnu on nimetatud ideofoonideks, mimeetilisteks sõnadeks, deskriptiivsõnadeks nagu näiteks Eve Mikone oma pikemas uurimuses (2002). Jääme siin praegu termini *ideofoon* juurde.

¹ Info saadud Masayo Avelt endalt.

Nimetame neid sõnu kuidas tahes, asja sisu see ei muuda. Eesti keeles on ideofone palju ja neid võib ka olemasolevate mallide järgi juurde moodustada, nii on tegemist produktiivse keeleosaga. Mõnel puhul ei pruugi ideofoni kasutaja teada, kas ta on moodustanud sõna ise või on ta seda juba varem kohanud. Ise võin pakkuda samuti mõne näite. Tegu võib olla omaloominguga, see pole aga kindel: *silpsti, murin, sumpsaki*... Eesti keeles on tegu ennekõike ideofooniliste sõnatüvedega, mis üldjuhul grammatikaliseeruvad. Ülaltoodud moodustised võivad esineda verbidena (*silpsatab, muriseb, sumpsab*), noomenitena (*silps, murin, sumps*) või adverbidenä (*lipsas silpsti aknapraost välja, lendas murrdi mine-ma, hüppas sumpsaki-sumpsaki läbi hangede*).

Ideofooniat on väga palju kõigis soome-ugri keeltes. Samojeedi keelte kohta ei ole mul käepärast andmeid, prof Pekka Sammallahti andmetel² on ideofoonia tavaline ka saami keeltes, mallide osas suuri erinevusi teiste soome-ugri keeltega ei ole. Huvitav on, et selles valdkonnas on läänemeresoome keelte ideofoonilised sõnad struktuuriliselt küllalt sarnased ungari keele omadega (vt Kaplinski 2008: 62). Nii siin kui ka sääal on ideofooniat ohtralt. Nende hulgas torkavad silma kajasõnad. Termin ise on pärit draviidi keeleteadusest, sest neid keeli kirjeldades ei pääse sellistest sõnapaaridest kuidagi mööda. Kajasõnaks nimetatakse sõnapaari teist sõna, mis osaliselt

² Pekka Sammallahti kiri autorile 4. X 2009.

kordab esimest, ei esine aga kunagi ise-
seisva sõnana nagu näiteks teine sõna
eesti sõnapaaris *tühi-tähi*, *kimpsud-
komsud*. Selline sõnapaar võib väljen-
dada mõnevõrra iroonilist suhtumist,
nagu mongoli keeles *kino-mino* (tõlkes
umbes 'kinovärk'), ent mõnes keeles
mõnel puhul ka üldistust või ebamäära-
sust, nagu tamili *maram-kiram* [tamili
sõnastikus 'trees and similar growing
things' ('puud ja sarnased taimed')].
Kui mongoli või tamili keeles saab iga-
le sõnale liita kajasõna, siis eesti keeles
ei ole selline sõnatuletamine produk-
tiivne ning seda on rohkem ideofoonias:
kimpsud-komsud, *kiira-käära*, *sinka-
vonka*, *liigeldi-loogeldi* jne. Selliseid
ideofoonilis-kajasõnalisi sõnapaare on
eesti keeles rohkem kui soome keeles,
soome keeles aga on rohkem ideofooni-
lisi verbe, nagu *raahata*, *runnella*.³

Soome keele ideofoonilisust ilmesta-
vad näiteks katked Ilmari Kianto luule-
tusest „Revontulten leikki” („Virmaliste
mäng”):

*Ne leimuaa, ne loimuaa,
ne roimuaa ja lyö –
Ne liitävät, ne lentävät,
ne laukkaa, läähättää,
ne kerskuvat kuin konkarit –
ne liehuvat, ne riehuvat,
ne heijaailee kuin enkelit
tai aallot ailakoi.*

Luuletuse 75 sõnast 12 on ideofooni-
lised, kui jätame kõrvale abisõnad-ase-
sõnad, saame tulemuseks 12 40-st. Et
tegemist on virmalistega, siis loomuli-
kult ei saa siin rääkida kõlamaalingu-
listest sõnadest, *leimuaa*, *läähättää*,
ailakoida jm on ideofoonilised, resp.
deskriptiivsed või mimeetilised sõnad.

Ideofoonid moodustavad eesti ja soo-
me keeles omaette rühma omade reeg-
litega, nende tähendusi on võimatu

täpselt defineerida. Eesti keelt emakee-
lena valdavale inimesele on selge, mil-
lal tuleb öelda *solin*, millal *sulin*, millal
sorin, millal *surin*, millal *sõrin*. Eesti
keelt võõrkeelena ka väga hästi oskaval
inimesel on väga raske nende sõnade
täendusvarjundeid tabada, nagu tõen-
davad mu põgusad küsitlused. Niisama
ei suuda soome keelt hästi valdav mit-
tesoomlane kasutada vabalt selliseid
soome ideofoone nagu ülaltoodud Ilma-
ri Kianto luuletuses. Seda näitab pääle
muu ka mu enda kogemus. Räägin ja
kirjutan soome keelt üsna korralikult
nii kõnes kui ka kirjas, minu soome
keelel puudub aga see värv, puuduvad
need nüansid, mida annab ideofoonilis-
te sõnade kasutamine. Nii võiksime
lisada näiteks Eestis ametlikult kehtes-
tatud kuuele keeleoskuse tasemele veel
ühe: „vilunud keelekasutajale” järgneks
„keele emakeelena kasutaja”.

See, et ka vilunud keelekasutaja ei
taju ideofooniliste sõnade tähendusvar-
jundeid, tähendab, et suur osa inimesi,
kes ideofonia poolest rikka keele
omandavad pärast lapsepõlve, ei oman-
da teda täiuslikult. Mis käib kindlasti
siinsete muulaste, ennekõike venelaste
kohta. Nende kõnes on ideofoonilisi väl-
jendeid ilmselt vähem kui eesti keele
emakeelena omandanutel. Mis vajaks
muidugi põhjalikku uurimist-täpsusta-
mist. Siintoodust võib aga teha mõne
hüpoteetilise järelduse. Keelt vahetava,
ueele keelele siirduva inimrühma kee-
les peaks ideofooniat olema vähem kui
seda keelt emakeelena mitu põlve
kasutanud inimeste keeles. Eestistu-
nud muulaste keeles võiks siis olla
napilt *sorinaid*, *solinaid*, *sulinaid*, *suri-
naid* jms. Teine võimalus on, et ideofoo-
nias on rohkem või vähem säilinud eel-
mise, hääbunud keele mallid. Võime
küsida, kas selline protsess pole toimu-
nud mõnel pool mujal.

Ideofooniliste sõnade ohtruse järgi
jagunevad Euroopa keeled kahte lehte:
enamikus indoeuroopa keeltest on neid

³ Ühe ideofooniliste verbide erirühma
kohta, autorite terminiga *colorative verbs*,
vt Jarva, Kytölä 2007: 235–272.

sõnu tunduvalt vähem kui soome-ugri või türki-tatari keeltes. Kui jätame kõrvale Ida-Euroopa ääremaad, ennekõike Kaukaasia, võime liigitada ühte rühma kõik Lääne- ja Lõuna-Euroopa keeled, välja arvatud baski keel, kus ideofoonia on väga rikkalik. Põhja-Euroopas on suhteliselt palju ideofoonilisi sõnatüvesid inglise keeles: siin nagu baski keeles ei ole haruldased ka *kimpsud-komp-sud*-tüüpi kajasõnalised sõnapaarid, näiteks *helter-skelter* 'pilla-palla', *fuddy-duddy* 'vana tudi', *humpty-dumpty* (laste mõistatuslaulu tegelane, mõeldud ilmselt muna). Selliseid kajasõnalisi moodustisi on ohtralt soome-ugri, baski ja türki keeles. Nii tähendab türki *kitap-mitap* raamatuid ja muud seesugust, *dergi-mergi* ajakirju ja muud perioodikat. Bulgaaria keeles võib öelda *snjag-mnjag*, mis tähendab lund ja muud säärast. Türki keeles ja oletatavasti türki keelest laenatult naaberkeeltes (vt nt Southern 2005; Stolz 2008) on nendes sõnapaarides esimene sõna normaalne, iseseisvalt kasutatav sõna, teine aga temast moodustatud *m*-konsonandiga algav sõna, mida iseseisvalt ei kasutata. Soome-ugri keelte ja draviidi keelte kajasõnalised konstruktsioonid kasutavad teisi malle.

Nagu Thomas Stolz (2008) ja Mark Southern (2005) on näidanud, võivad kajasõnalised konstruktsioonid levida ühest keeles teise/teistesse. Samamoodi võib levida ka lihtne reduplikatsioon (nagu *suur-suur*, *paha-paha*). Reduplikatsioon olevat tavaline Lõuna-Euroopas ja terves Vahemere ümbruses, haruldane aga Põhja-Euroopas (vt Stolz 2008), kuigi andmed selle kohta on mõnevõrra vasturääkivad. Igatahes on Lõuna-Euroopas (erandiks on baski keel) haruldased nii kajasõnalised konstruktsioonid kui ka sellised ideofoonid nagu eesti *kiira-käära*, *vinta-vänta*, *sodi-podi*, *kimpsud-kompsud*. Nii kuuluvad kokku ideofoonilised sõnatüved, mis võivad tuletiste kaudu esine-

da nii noomenite, verbide kui ka adverbidena, ja kajasõnalised konstruktsioonid. Mõlemad esinevad koos Põhja-Euroopas, baski keeles ja kaugemal Ida-Euroopas ja Aasias. Lihtne reduplikatsioon on harvem Põhja-Euroopas.

Võib küsida, millised neist kolmest derivatsioonimallist (kui loeme ka ideofoonia üheks derivatsiooni erijuhuks) on kõige altimad laenamisele ja milliseid on raskem laenata. Olemasolev materjal lubab arvata, et kajasõnalised moodustised levivad hõlpsasti, sama võib öelda ka reduplikatsiooni kohta. Hoopis raskem on oletada, et sellised ideofoonilised sõnatüved nagu meie *sidin*, *sädin*, *surin* jms võiksid levida muisesse keeltesse — selleks on nad liiga seotud eesti keele foneetika erijoontega. Kui vaatame lähemalt kajasõnalisi konstruktsioone, võib siingi leida ühelt poolt laenudena levivaid moodustisi, nagu türki *m*-konstruktsioonid, mida olen ise kohanud vene keeles (kirjanik Andrei Bitov kasutas vestluses humooristlikult sõnapaari *культур-мультир* 'kultuuritsemine') või jidiši *šm*-konstruktsioonid, mida praegu võib kohata Ameerika inglise keeles ja ka vene keeles (Darja Dontsoval näiteks *памперсы-шмамперсы* 'pabermähkmed ja muu selline'), teiselt poolt aga konstruktsioone, mis neist oluliselt erinevad, nagu draviidi ja soome-ugri omad. Kui türki keeles kajasõna algab *m*-iga ja sõnade vokalism ei muutu, siis eesti sõnapaarides *kiira-käära*, *sodi-podi*, *kila-kola*, *simmel-sammel* vahelduvad just vokaalid, nagu ka soome sõnapaarid *sikin-sokin* jne. See võib omal viisil kinnitada Henrik Visnapuu intuitsiooni, kes propageeris „konsonantriimi”, sest eestlased pidavat sõnu võrreldes konsonante olulisemaks kui vokaale.

Kui meie oletus ideofooniliste ja reduplikatiivsete konstruktsioonide laenatavusest on õige, võime näha Põhja-Euroopas omaette areaali, mis ulatub Briti saartest Läänemereni ja Volga

ülemjooksuni. Siin kohtame kajasõna-
des küll alguskonsonandi vaheldumist,
nagu inglise *helter-skelter*, *fuddy-duddy*,
kuid esindatud on ka muud variatsioonivõimalused, nagu šoti-inglise *deedle-doodle* 'sõnamulin' või *reeble-rabble* 'rahvajõugu hääldemelu' (vt Williams 2004: 167). Võib küsida, kas need kaks keele tunnust – ideofooniliste sõnatüvede rohkus ja kajasõnalisus – ei või olla tunnistuseks mingi(te)st Põhja-

Euroopa substraatkeel(t)est. Keelest, mille selle emakeelena oskajad kandsid üle teistesse, meie ajani säilinud keeltesse võimalikult koos oma algse keele foneetiliste joontega. Võib-olla tasub neid keelenähtusi tõlgendada ka Wiigi-Künnapi-Pusztay Euroopa keelte ajaloo teooria valguses.

JAAN KAPLINSKI

Kirjandus

- EKG I = Mati Ereht, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare, Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut, 1995.
- Jarva, Vesa, Kytölä, Samu 2007. The Finnish Colorative Construction and Expressivity. – SKY Journal of Linguistics, kd 20, lk 235–272.
- Kaplinski, Jaan 2008. Paralleele ja parallelisme. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Mikone, Eve 2002. Deskriptiiviset sanat. Määritelmät, muoto ja merkitys. (Suomen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 879.) Helsinki: Suomen Kirjallisuuden Seura.
- Southern, Mark R. V. 2005. Contagious Couplings, Transmission of Expressives in Yiddish Echo Phrases. Westport CT: Praeger.
- Stolz, Thomas 2008. Total Reduplication vs. Echo-Word Formation in Language Contact Situations. – Language Contact and Contact Languages. Ed. Peter Siemund, Noemi Kintana. (Hamburg Studies in Multilingualism 7.) Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins, lk 107–134.
- Williams, Jeffrey 2004. *Ecky-becky*: Evidence of Scots Echo Word Morphology in Barbadian English. – Journal of Pidgin and Creole Languages, kd 19, nr 1, lk 163–170.